

BUITEN ALLE TWIJFEL¹

In de dienst is gelezen: Jesaja 55: 1, 2, 6-13, 1 Korinthiërs 2: 5-12

In de dienst is gezongen: Psalm 139: 4, 5 (1773), Gezang 142: 2 (1938), Gezang 208: 13 (1938), Gezang 94 (1938), Gezang 113: 1, 5 (1938)²

[Gebed]

Het is ons een behoefte en een vreugde Uw tegenwoordigheid te begroeten met de eerbiedigheid die ons past – de tegenwoordigheid die Gij geeft in uw spreken, het spreken dat ons reeds zo vaak als een heilig geluk heeft overweldigd in onze druk en ons reeds zo vaak heeft verjaagd uit onze schuilplaatsen, uw spreken dat ook nu weer tot ons is uitgegaan, deze morgen... en het is van U, het is uw toon, uw taal, uw hart, en het gaat ons ter harte. O, Heer, wij danken U dat wij in deze tijd, niet alleen tijdens de oorlog, maar ook in de dagen daarna, in de dagen van herstel en vernieuwing van ons volk, bij alle kansen die wij hebben gekregen en alle teleurstellingen die wij ondervonden, hebben mogen weten dat daar in de kerk, dat daar in de prediking, iets bijzonders, iets van elders zich voordeed. En wij danken U nog veel meer dat Gij dat hebt gegeven aan zovelen die van verre stonden, en dat Gij niet, als de mensen, hebt gewikt en gewogen of zij er wel bij hoorden, of het voor hen niet te hoog en te ver, te onbegrijpelijk en veel te eenzijdig was, maar met de grote, zegevierende hand van uw gerechtigheid en genade ons hebt samengebracht uit alle kringen en standen, uit alle hollen en hoeken van het moderne leven. Wij danken U daarvoor dat Gij onze wereldbeschouwing en onze levenshouding, onze manier van denken en gaan niet hebt geacht, ook niet veracht, maar daar dwars doorheen zijt gebroken, om ons een uitzicht te schenken, om ons een voorgevoel te geven van Uzelf, gelijk Gij in Jezus Christus, uw lieve Zoon, eigenlijk zijt, en voor ons altijd wilt zijn. Wij bidden U dat Gij ook vanmorgen, nu wij in zekere zin ten opzichte van een bepaalde voorganger een einde beleven, het rechte en eigenlijke ons niet wilt onthouden, en ons wilt helpen dat we uit ons eigengereid denken uitkomen, uit onze moedeloosheid en uit onze vroomheid, uit ons al te vanzelfsprekend nabij zijn en uit ons al te vanzelfsprekend op-een-afstand-staan. Wij bidden U dat Gij ons wilt uitbeuren boven onszelf, dat Gij ons verleden in de vergeving van onze zonden wilt doen verzinken en onze geest verfrissen en opheffen. O, Gij die wonderen doet, wil ons hele levensgevoel, dat zo pessimistisch is geworden, opdelfen uit de verlorenheid en de verwarring, om het te brengen in het lieflijk licht van uw presentie, die hier in deze kerk zelf is en heerst als eenmaal in de eeuwige zaligheid. Maar het is hier zo verscholen, zo verborgen

---

¹ K.H. Miskotte: *Buiten allen twijfel*. Rede bij het afscheid van het werk voor de niet-kerkelijken in Amsterdam-Zuid gehouden in de Willem de Zwijgerkerk op Zondagmorgen 7 October 1945. Amsterdam: Ten Have 1946. Tekst overgenomen uit *Verzameld Werk* 13. *Preken*. Kampen: Kok 2008, 415-438. De tekst is licht geredigeerd (spelling, interpunctie). De eindnoten zijn verhuisd naar de tekst (Bijbelplaatsen) of naar voetnoten. Die voetnoten zijn waar nodig aangepast en aangevuld. De oorspronkelijke uitgave van 1946 is digitaal te vinden via Delpher.

² De complete liturgie van 1945 bevatte de volgende elementen: Votum | Psalm 139: 4 en 5 | Schriftlezing: Jesaja 55: 1, 2, 6-13 | Gezang 142: 2 | Schriftlezing: 1 Korinthiërs 2: 5-12 | Gebed | Gezang 208: 13 | Prediking over 1 Timotheüs 3: 16 | Over de belijdenis van het geloof | Belijdenisvragen | Uit het doopformulier | Bediening van de Heilige Doop | Gezang 94 | Gebed van Franciscus | Gebed des Heren | Gezang 113: 1 en 5 | Zegen. Hoewel de brochure uit 1946 spreekt over een 'rede' van Miskotte was deze dus ingebed in een – rijk gevulde – kerkdienst.

dat de Heilige Geest ons aandacht moet geven – alleen dan merken wij er iets van. Heer, geef ons naar de rijkdom van uw genade deze aandacht, de aandacht die uit U en door U en tot U is. Wij vragen het U in de Naam van onze Here Jezus Christus, die onze hope is en ons heil en onze grond. Amen.

1 Timotheüs 3: 16: “Buiten alle twijfel, de verborgenheid waarop de godsvrucht zich richt is groot: God is geopenbaard in het vlees, is gerechtvaardigd in de Geest, is gezien van de engelen, is gepredikt onder de volkeren, is geloofd in de wereld, en is opgenomen in heerlijkheid”.

[Prediking]

Vanmorgen heb ik afscheid te nemen van een werk dat ik heel graag deed, een werk dat openbaar geworden is in deze stad, een werk dat vrucht gedragen heeft in menig leven. De volgende week, bij het afscheid van de gemeente, zal het mij wellicht nog zwaarder zijn om het ambt van herder en leraar neer te leggen, maar dat ik dit bijzondere werk onder de zogenaamd buitenkerkelijken en vervreemden vaarwel moet zeggen valt mij reeds zwaar, en ik doe het niet zonder weemoed.

En met grote erkentelijkheid denken wij natuurlijk terug aan het begin, want het begin van zulk een nieuwe onderneming is altijd bij uitnemendheid boeiend en eraan terugdenken inspirerend. Ik denk aan de aanmoediging van de kerkenraad en de sympathie van zovelen van de ambtsbroeders. Ik zie naast mij treden het dagelijks bestuur, waarmee ik het zo heel goed kon vinden, ik zie een collega bij mij komen, in de diepste zin een broeder en geestverwant, ik krijg praktische mannen aan mij toegevoegd, om mij vele uitwendige zorgen uit handen te nemen en de waarlijk niet geringe taak op zich te nemen deze zaak, dit grootbedrijf mag ik haast wel zeggen, te laten draaien. Ik gedenk met grote dank de diensten mij bewezen en aan het werk toegebracht door de hulppredikster, die in Haarlem nog mijn catechisantje was³, ik denk aan de diensten van de nazorgcommissie, ook aan die van de ontvangstcommissie, ik denk aan zovelen van buiten de stad en van buiten Zuid, aan predikanten en hoogleraren, doctoren van verschillende faculteiten en anderen die ons van hun kennis en inzicht hebben willen laten profiteren.

Als u vraagt wat ons, degenen die dit ondernamen, heeft voorgezweefd, is het niet eenvoudig daarop te antwoorden. Er is eens gekscherend door een liberale hooggeleerde, die hier in deze contreien woont, tot mij gezegd dat ons, naar het scheen, niet minder voorzweefde dan de herkerstening van Europa! Ja, wat moet men daarop nu antwoorden? Inderdaad, veel meer dan laten merken dat men merkt hoe men in het ootje genomen wordt kan men niet.

Niettemin is er iets van waarheid in, niet naar de wijdte, maar naar de kwaliteit van de inzet. Het gaat inderdaad om de *herkerstening* van Europa, want Europa is hiér, dat Europa waarin op bijkans allen het stempel is gezet van die wijsbegeerte-van-de-zinloosheid en waar overheen zou komen dat andere stempel van een onzinnige zingeving, de totaalstaat, die ons zou leren wat waarheid is en wat goedheid, dat stempel dat nog op het nippertje bijtijds

---

³ Bedoeld is Willie C. Snethlage. Zie over haar o.a. Herman de Liagre Böhl: *Miskotte – theoloog in de branding, 1894-1976*. Amsterdam: Prometheus 2016, 258v.

werd uitgewist. In die Europese lagen moesten wij ons wagen en daar de intelligentsia aanspreken, al was het maar in een segment van hun leven, om hun iets te laten zien van het Andere. Al met al was het toch de confrontatie van Woord en wereld.

Goed, vraagt u dan, maar wat hebt u uitgevoerd, welke wegen zijn ge gegaan om tot dat doel van de herkerstening te geraken? Zie, dan kan ik u wijzen op een archief met allerlei programma's, die een sprekend getuigenis afleggen van het feit dat wij niet stilgezeten hebben: Bijbelavonden, cyclus-lezingen, wijdingsavonden, praatavonden, catechisaties, 'meetings' in het Concertgebouw, maar ook huisbezoek, lectuur, het persoonlijk gesprek en een voortdurende correspondentie met velen die pas wakker geschrokken waren.

U hoeft nog geen cynicus te zijn om, als u dit alles als vreemdeling hoort, met meewarigheid deze *brave* intriges van de geest gade te slaan te midden van een wereld waar de edelste en onedelste krachten meegesleurd worden in de verwildering, waarbij het bitter-zielig moet heten dat de verwildering dient om nog grotere verwildering te wéren, zoals het geweld nodig is om geweld te keren en spionage om spionage uit te speuren. Er is reden ons te vragen: zou u menen dat het iets uithaalt met bleke of felle stem iets te beweren over wat onkenbaar is en wenken te geven die niet alleen praktisch onmogelijk zijn, maar ook moreel dubbelzinnig? Wat is waarheid? [zie Joh. 18: 38] Welk recht is waarlijk recht? Welk mens verandert werkelijk? Kan een volk tot inkeer komen zonder zichzelf uit te schakelen in de strijd om het bestaan?

Men hoeft geen cynicus te wezen om een weinig te glimlachen over Bijbelavonden tijdens het gedaver van een luchtvloot, een geestelijk gesprek met lijdens aan hongerodeem, verveling en rebellie. En toch hebben vele mensen, even nuchter als u en ik, in deze kleine, ogenschijnlijk bleke daad-gebaren, deze handelingen ten tijde van de totale oorlog, iets sterks gevonden, dat standhield in de ontzetting rondom. Herkerstening in een hart, een denken, een huis, een leven – waar dat vandaan kwam? Och, de zaak, ons bedrijf werkte op volle toeren en er werden gasten bediend, klanten gevonden en de hemel weet hoe het heil kon betekenen, op den duur, voor vélen. Het ging haast onpersoonlijk toe – als u het mij vraagt, dan zeg ik dat wij zelf niet wisten hoe het groeide. Het was ondanks vernieuwingen immers een ouderwetse zaak! We deden maar heel weinig water in onze wijn, het was 'kerkelijk', als u wilt: 'orthodox' – en het vond een antwoord. Het druppelde of stroomde van mensen, het regende giften, het stormde van verlangen naar méér, er leefde een lente op van begrip en liefde... voor dat ándere van God.

Maar als u vraagt wat *wij* nu eigenlijk zelf *deden*, dan zou ik daarop allereerst moeten antwoorden: fouten maken! Dát deden wij, tekortschieten, dát deden wij, merken dat wij het ten slotte niet konden en het veel te licht hadden opgevat, wat dat is: de moderne mens aan te spreken – ja dat dit bijna onmogelijk is. O het is een kleinigheid de moderne mens aan te spreken met een waarheid die hij graag lust, ook een kleinigheid hem het evangelie te verkondigen zoals het altijd en overal 'waar' is... maar om de moderne mens te vinden in zijn grootheid en zijn ellende, in zijn grandeur en in zijn beperktheid, en hem daarbij niet naar de mond te praten en te ver mee te gaan in de diepe wanhoopgevoelens die hem eigen zijn,

maar daar tegenover te komen met het gans-Andere⁴ – en dat gans-Andere niet zoals de christelijke Jan en alleman dat al kant en klaar in zijn zak heeft, maar vertaald en zo verteld dat er niets van het eigen geheimenis van deze dingen ter aarde valt! Nee, daar hebben wij wel naar gestreefd, maar het zou dwaasheid zijn te menen dat wij dat hebben bereikt. Wat hebben wij bereikt? Volle zalen, gespannen gehoor! Goede kerkdiensten en diepe aandacht! Wij hebben verworven een trouwe kring van mensen, van wie enkelen zelfs al te lang en te letterlijk trouw bleven, die misschien al best in de gewone dienst van de kerk ingeschakeld hadden kunnen zijn.

Wij hebben het goed gehad, succes gehad. Wij hebben trouwens ook, ondanks de aristocratie van het evangelie en van de kerk en haar liturgie, tegelijkertijd een beetje amerikanisme niet geschuwd: reclame in de krant, op aanplakbiljetten en op het filmdoek, straks ook in de tram... Dat is trouwens niet eens water in de wijn, dat betreft nog maar de bokaal of het glas, de service.

Wat hebben wij bereikt? Er is beweging gekomen, een vragen, een verbazing, een ontdekking, een echte toekeer en een *echt* verzet.

Wat hebben wij bereikt? Beter: wat werd er bereikt? Misschien mag ik het zo zeggen: er zijn hier en daar mensen gekomen tot een zekere verwachting over wat daar toch gaande is in die kerk. En zelfs zijn er hier en daar mensen tot beslissingen gekomen, tot beslissingen aangaande Jezus Christus, voluit!

Het is moeilijk daarover uit te weiden, het zijn eigenlijk te grote en te intieme werelden. Bovendien kunnen wij het moeilijk toeschrijven, puur causaal toeschrijven aan wat wij hebben gedacht en geprobeerd. Hoogstens kunnen wij zeggen dat wij deze mensen niet te zeer in de weg gestaan hebben en dat God dit werk op de een of andere manier heeft willen gebruiken.

En misschien is het niet hoogmoedig – hoewel wij zo gauw in hoogmoed kunnen vervallen – te zeggen dat die verwondering gekomen is en die beslissingen geboren zijn juist voor zover de mensen hier, bij alle gebreken, toch wel hebben ontmoet een *niet-twijfelend*, een niet-weifelend spreken over die dingen die ons het allerzekerste moeten zijn, voor tijd en eeuwigheid.

Het was weliswaar een uitzonderlijke tijd! Wij hadden de wind mee, in zo verre dat er weinig verstrooiing was: men kon niet uitgaan, er werd weinig geboden, en wat er nog was werd door ons principieel niet aanvaard en als zodanig gemeden. Bovendien was er het grote voordeel dat het paradigma, het grote, afschrikwekkende voorbeeld van het heidendom ons in al zijn uitingen dagelijks voor ogen gesteld werd en we, aanhoudend pratende over de slagen aan het beest van de totaalstaat toegebracht en voortdurend in spanning waar en hoe de bevrijding komen zou, over de Christus en de Antichrist konden spreken zonder dat het ons verveelde, ja dat wij, of wij er nu veel of weinig van begrepen, in ieder geval afstand wilden nemen van de heilloze religie van de nihilisten, ons daarvan wilden onderscheiden, op vele gronden en met een geduchte aversie.

---

⁴ Term ontleend aan Karl Barth, vooral aan diens eerste *Römerbrief* (1919). Barth greep terug op Rudolf Otto's *Das Heilige* (1917).

De laatste winter maakte dit werk uitwendig en inwendig een crisis door als gevolg van een aantal maatregelen en verboden, het werd ons onmogelijk 's avonds te catechiseren wegens de spertijden, terwijl de honger de totale aandacht van de mensen opeisen ging en meer en meer de ziel vernederde, en de geest steeds meer geabsorbeerd werd door de zorgen om het naakte bestaan.

Ook daar zijn we weer wonderbaarlijk doorheen gekomen. Misschien met het uitzicht op een andere, innerlijke crisis, want ach, het apocalyptische, met de aandrang om het leven ernstig te nemen in het aangezicht van de eeuwigheid, laat weer áf en een gedrang van driften komt in de mensen weer zoetjes aan naar boven, het toelaten waarvan in en door het heidendom belachelijk en gevaarlijk was geworden. Ook komt een nieuw individualisme, nieuw idealisme opduiken, terwijl velen zich overgeven aan een humanistisch hopen en streven, denken en doen dat zich in deze wereld moeilijk zal kunnen verantwoorden nadat het slechtere: het heidendom, en het betere: Gods getuigenis, onder de hoogdruk van de demonen zo bijzonder helder aan de dag zijn getreden. Te weinigen zien nog klaar dat de humaniteit ten slotte nergens anders veilig is dan waar Christus-Koning⁵ wordt gekend en beleden en gediend.

Ik kan daar mijn zorgen over hebben, al is het mogelijk dat het misschien te voorbarig is, althans voorbarig in die zin dat het weinig zin heeft er nu reeds over te spreken.

Nu wil ik u bij dit afscheid die tekst uit 1 Timotheüs 3 meegeven, die natuurlijk veel te moeilijk en veel te geladen is om vanmorgen door ons uitgeput te worden. Maar met de keuze van deze tekst heb ik dit willen zeggen: wat er ook van het werk terechtgekomen moge zijn, of ook mislukt, wij zijn tot een zekere conclusie gekomen, die ons gemeenschappelijk kan wezen, een conclusie over iets wat 'buiten alle twijfel' staat. Wij kozen een woord zo hoog mogelijk boven de kruitdamp van de oorlog, hoewel we daar geestelijk middenin hebben gestaan, en misschien juist dáárom. Ik wilde aan het eind zo eenvoudig en zo hoog, zo zakelijk en zo omvattend de waarheid stellen, de heilswaarheid waar we omheen gelopen, waar we heen gestreefd hebben, waarvan we geleefd hebben gedurende al ons zoeken en vinden, de heilswaarheid die de stille, goddelijke onderstelling was van heel ons menselijke, zo povere pogen.

Bij het woord 'buiten alle twijfel' richt zich ons hart op, het lokt ons. En inderdaad, ik geloof dat wij bijkans allen kunnen en willen zeggen: buiten alle twijfel, de verborgenheid van de godzaligheid, het geheim van het geloof, is groot.

Daar kunnen wij het over eens zijn! Trouwens, wij waren het over veel eens, nietwaar? Wij voelden nationaal, waren allen min of meer humanisten, in zekere zin christenen (en dat moeten we hooghouden...), maar wij hadden allen tevens, hoe wij ook stonden, of wij van Christus waren of niet, het duidelijk besef: geloof is iets ánders dan wat zo in het algemeen godsdienst wordt genoemd, of zedelijkheid, of moraal of idealisme of wat ook.

Buiten alle twijfel, vrienden, het is ánders! En buiten alle twijfel kunt gij het daar ook mee eens zijn. Dus afgezien van de vraag of gij daar *deel* aan hebt, kunt gij het zien zoals het zich

---

⁵ Het feest Christus-Koning werd in 1925 door paus Pius XI ingesteld ter gelegenheid van de herdenking van het concilie van Nicea (325). Het werd gevierd op de laatste zondag van oktober. Bij de kalenderherziening van 1969 (als uitvloeisel van het Tweede Vaticaanse Concilie) werd het feest verschoven naar de laatste zondag van het kerkelijk jaar.

presenteert en zich onderscheidt van wat overigens in deze wereld, in het geestesleven gelijk dat zich ontwikkelt onder de mensen, wordt verkondigd en beleden, beaamd en verdedigd. Het geloof, zo moeten velen erkennen die het helemaal niet graag willen maar dit uit pure waarachtigheid toch moeten – het geloof is een geheim, een heel apart geheim. Maar die erkenning dat het geloof een geheim is heeft natuurlijk ook een keerzijde, die pastoraal veel moeite geeft, namelijk de al te grote vlotheid waarmee de mensen zeggen (of: de hebbelijkheid van de mensen om te zeggen): ik geloof niet, want ik kan het niet, heb er niets aan, het is voor mij te moeilijk, ik zal het waarschijnlijk toch niet vinden, kom er nooit aan toe, want het ligt me helemaal niet...

O! de arglistigheid van ons hart zit diep. Eerst willen wij het evangelie gelijkschakelen: alle godsdiensten zijn gelijk, het komt er eigenlijk niet op aan wat je bent en wat je aanhangt, want er zijn toch vele 'opvattingen', blijkbaar zijn de mensen het er nog niet over eens geworden. Maar dan komen kritieke, apocalyptische tijden, wij worden geestelijk volkomen ondersteboven gehaald, en misschien is het gebeurd dat ook dit geloven dat die christenmensen volvoeren in hun bestaan, heldere contouren voor ons ging krijgen. Zie, dan slaan we naar de andere kant om: o ja, ik wil wel, maar ik kan het niet, *ik kan er niet bij*, ik voel het wel maar het zegt me niets. Of: had veel eerder moeten beginnen, ben er nu te oud of te sceptisch voor, ik had iemand moeten ontmoeten die mij reeds eerder bij de hand had genomen en op de goede weg gebracht had; of: nu ben ik veel te veel vervlochten met mijn verleden en mijn opleiding, mijn geesteloos werk of mijn geestelijke omgeving, ik kan niet meer los. Welnu, dan neem ik de vrijheid te zeggen: ziet u, ook dit bevestigt dat de verborgenheid van de godzaligheid gróót is. Blijkbaar!

We zijn het dan *toch eens!* Men kan het geloof niet nemen wanneer men wil, het onttrekt zich aan onze greep, hoewel het zich zo eenvoudig aanbiedt...

Maar de apostel zou halfslachtig zijn (en ik als prediker ook!) wanneer hij u dáárbij zou vasthouden dat het geheimenis van het christelijk geloof zo iets anders is dan de inhoud van de menselijke religie. Gesteld dat dit waar is, me dunkt, het zou onvruchtbaar zijn daar al te lang over uit te weiden, want het zou ons vasthouden in menselijke, al te menselijke⁶ overwegingen, een vergelijken, een passen en meten, een gelijk-hebben, een zich-rijk-voelen, een elkaar-overtreffen, allemaal houdingen die ons afleiden van het Nieuwe, dat van buiten, van boven, vanuit de hemel, vanuit de orde van God, oorspronkelijk en zelfstandig tot ons komen wil.

Nee, over de godzaligheid praten wij niet, daar gaan wij vluchtig overheen.⁷ Deze godzaligheid – afgezien van het ouderwetse (maar diepzinnige!) woord – is ons te godzilig, inderdaad, ook daarin zijn we het alweer ééns. Het christelijk geloof omschreven naar zijn menselijke zijde van ervaring en beleving en bevinding, als een geheel van innige gevoelens en verlangens, als een geheel van streven en bereiken en terugvallen en zich herstellen, dat alles wat in de christelijke mens, in het christelijk bewustzijn, in het christelijk gedrag wordt gevonden, het interesseert ons natuurlijk wel, maar het boeit ons niet zoals de goddelijke

---

⁶ Toespeling op de titel van een van Friedrich Nietzsche's boeken: *Menschliches Allzumenschliches* (1878).

⁷ De Statenvertaling heeft in 1 Tim. 3: 16 wel 'godzaligheid': 'En buiten alle twijfel, de verborgenheid der godzaligheid is groot'. De aangehaalde tekst boven de preek is een iets aangepaste weergave van de tekst in de NBG-vertaling (1951), waarvan het Nieuwe Testament in 1939 werd uitgegeven.

dingen ons zouden boeien. Want het eigenlijk mysterie is niet dat er gelovigen zijn, maar is *dat* waar het geloof zich op richt... waar het geloof blijkbaar van leeft, waarheen het wijst: de wereld van God, van een Ander die nabij is en zalig maakt. En het is niet een ding, niet een kracht, het doet zich niet empirisch aan ons voor en nog veel minder occult, het is een feitelijke samenhang door een persónlijke bemoeienis in het mensenleven ingedragen. De verborgenheid waar de godsvrucht *zich op richt*, zich naar uitstrekt met een verlangen naar overgave en vereniging, *die* is gróót.

Het christelijk geloof is niet groot, al schijnt het iets bijzonders. En de mensen die geloven zijn niet groot, zelfs een Luther of Calvijn, of een Thomas en een Franciscus zijn niet groot, gemeten naar datgene waarop het geloof van de kerk van alle eeuwen zich richt.

Spreekt wij dan van datgene wat buiten alle twijfel is, dan hoort dit erbij, nee, dan is het *juist* dit waarom het ons eigenlijk te doen moet zijn! Buiten alle twijfel is (daarover zijn alle gelovigen het eens) dat waarop het, grote of kleine, geloof zich richt, gróót.

Het is jammer dat onze Statenvertaling hier wel goed is, maar niet zo goed als zij wel wezen kon. Het woordje 'God' moet hier namelijk niet staan, omdat het in de betere handschriften niet voorkomt. De zuivere tekst luidt: "Buiten alle twijfel, de verborgenheid waarop de godsvrucht zich richt is groot... het is geopenbaard in het vlees, is gerechtvaardigd in de Geest, is gepredikt onder de heidenen, is geloofd in de wereld". Het grote geheimenis *zelf* is dus het subject, de dader, de macht die dit alles gedaan heeft en doet. Wanneer wij hier hebben gesproken en gezongen, dan was het om aan dit daadwerkelijke geheimenis een ruimte te bereiden, om voor deze Dader ruim baan te maken. Als hier nu en dan een waarachtige eerbied in praktijk is gebracht, als hier bij wijlen een echte stilte geheerst heeft, dan was het omdat we van verre te doen kregen met dit 'naamloos' mysterie.

Dát is het object waarop wij ons richten. Het geloof is niet een religie en dan van alle religies de geheimzinnigste. Het geloof is ongetwijfeld in zichzelf niets, is een leegte, een ruimte, een open hand, een onvervuld hart dat zich richt op Hém die het geheimenis is en neerlaat en verkondigt en uitdeelt.

We gaan dat niet onmiddellijk de Godsnaam geven, want dan is het gevaar groot dat we vervallen in: weten we allang, natúúrlijk is er een God, dat is niets nieuws, en Hij is natúúrlijk mysterie. En dan gaan wij, speculatief of agnosticistisch⁸ met dat mysterie jongleren, vertonen het aan onszelf, op het toneel van onze eigen geest. En merken niet dat we al veel te veel zeggen over datgene waarvan we zeggen dat men er ten slotte niets over zeggen kan. Wat het is dat God mysterie is, dat weet een christen op heel andere wijze dan een denker op zichzelf en de mysticus als zodanig. Zie! we weten van God ongeveer niéts! Maar in de verborgenheid, waar het geloof zich op richt, daar is *lémand* geopenbaard, in het vlees, gerechtvaardigd in de Geest, gezien door de engelen, gepredikt onder de volkeren. *Iemand*... Een kolossale beweging is volbracht in de banen van ons leven, met de tranen van ons bestaan, in de ruimte van onze creatuurlijkheid, daar waar wij liggen en lijden en spreken en klagen, daar waar wij verkeren in de koortsige vermoeyenis van ons langdurig streven, daar waar wij, bereden door de demonen en in de engte gedreven, ons bijna zouden vergrijpen aan onszelf – dáár is verschenen Iemand... Christus!

---

⁸ Agnosticistisch: ervan uitgaande dat wij over 'de eerste oorzaak der dingen' niets weten.

Dat is het geheimenis waar het geloof zich op richt, en ook dat kan een ieder beamen. Ook hier zijn wij niet toe aan het punt waar wij zeggen moeten: er komt een ‘principiële’ scheiding tussen de mensen. Er kan geen twijfel aan zijn: dat ene waardoor het christelijk geloof het christelijk geloof is, *dat ene* is Christus!

Al kunnen wij niet delen in hetgeen daarover gezongen werd: “Amen, godd’lijk Evangelie! / Amen, zegt mijn ziel daarop”⁹, we moeten toch wel beamen dat het wezenlijke, waarom het u en ons gaat als we telkens hier aan deze samenkomsten deelnemen, deze Ene is.

Vrienden, de tijd dat wij van dit geheimenis wat *anders* kunnen *maken* is voorbij. Ik bedoel hier de tijd van de ‘Aufklärung’, waarin men het zo ver gebracht had het grote altegader te herleiden tot iets zeer begrijpelijks. Zie, men ‘geloofde’ toen in God, maar Christus, ja dat was het ideaal van de volkomen *mens*. Hij was de volmaakte leraar, het lichtende voorbeeld... maar zonder enig mysterie, geen ander althans dan dat van de menselijke persoonlijkheid, dat op zichzelf inderdaad ook groot genoemd kan worden. En nog steeds blijft het voor duizenden verhuld hoe geheimzinnig, hoe verrukkelijk het leven wordt wanneer we eindelijk vatten dat de ‘Openbaring’ geen mededeling van bovennatuurlijke waarheden is, maar de onherhaalbare *tegenwoordigheid* van Hem die wij overal en altijd negeren. De Verlichting heeft al het mogelijke gedaan om dit mysterie, dat éne waarom het in de kerk gaat, voor het besef van de mensen te vernietigen. En nog steeds werkt deze inzinking na, ook in Nederland, en met name bij vele antieke intellectuelen. Het is vaak bijna onmogelijk duidelijk te maken dat in de Bijbel God *niet* de Godheid is die wij voelen of vermoeden, dat geloof géén godsdienst is, dat de Openbaring niets van doen heeft met wat in vele religies openbaring genoemd wordt. En toch, de tijd is voorbij dat wij de voorstelling kunnen volhouden dat dit zogenaamd ‘ruimere’ denken eigenlijk nog wel *christendom* zou kunnen heten. De engte ervan, het nerveuze uit- en inpraten moet velen opvallen. Zullen we nog langer de naam stelen en doen alsof de zaak die wij voorstaan *vanouds* de christelijke zaak is geweest?

Zie, dat kunnen wij niet meer doen als eerlijke, wetenschappelijke, zakelijke mensen. En zij die hiermee toch doorgaan zijn of onkundigen of oneerlijken! Mede door het historische denken is ons dit onmogelijk gemaakt. *Van meet af aan* is het evangelie iets anders geweest dan een moraal of een godsdienst, het was van dien aard dat wij er niet van af kunnen trekken de kracht en de presentie van die mystieke persoon die wij Christus noemen. De tijd is voorbij dat wij een geloof in God hadden en Jezus Christus als prediker daarnáást. Wij weten nu, buiten alle twijfel, dat de *pretentie* van het evangelie deze is dat wij van God ten slotte het rechte niet weten dan alleen in Jezus Christus. De tijd is voorbij dat wij, om een variant van de geloofsbelijdenis van de mohammedanen te gebruiken, zeggen zouden en belijden: ik geloof in God het Opperwezen en in zijn profeet Jezus.¹⁰ Die God, waarvan Jezus de profeet zou zijn, nu, daar hebben wij iets aan... maar daartoe kunnen we precies even goed naar de synagoge gaan, want de moderne Jood bekent ook dat Jezus een groot profeet was, ja dan zouden we even goed thuis zijn in de moskee, de islam immers heeft steeds voor Jezus die bijzondere plaats ingeruimd van een gezondene van God.

---

⁹ Gezang 208, vers 13 (1938).

¹⁰ Verwijst naar de islamitische geloofsbelijdenis, de *sjahada*: “Er is geen God dan Allah en Mohammed is Zijn profeet”.

Zo zouden wij voorbijgaan aan het mysterie waar het geloof zich op richt en de pretentie van de kerk en van haar prediking miskennen. Wij weten van geen God dan die ons in Christus is openbaar geworden en die ons verlost, die ons met name ook heeft verlost van alle godsbegrippen en godsbeelden en ons heeft vrijgemaakt uit de gevangenis van het zwoegen om ons iets vóór te stellen, in onze begrippen of beelden, tot onze geruststelling. Als wij ons iets willen voorstellen... zie, het aangezicht van zijn Zoon! Als wij zekerheid zoeken, zie, dan moeten wij de zekerheid van God niet grondvesten in de zekerheden die ons reeds eigen zijn, van nature of door ons denken of door onze religieuze intuïtie. "Niemand heeft ooit God gezien, de eniggeboren Zoon, die in de schoot des Vaders is, die heeft Hem ons verklaard!" [Joh. 1: 18] "Niemand kent de Zoon dan de Vader en niemand kent de Vader dan de Zoon, en hij aan wie de Zoon het wil openbaren." [Mt. 11: 27]

Forceren wij iets als wij beweren dat werkelijk zó van meet af aan de bedoeling van het evangelie door állen is gevat, door die geloofden en door die niet konden geloven? Waren wij maar minder als belanghebbenden bij de zaak betrokken geweest, waren onze voorvaderen in de eeuwen van de afval maar werkelijk vrijzinnig geweest, hadden ze de moed gevonden om te zeggen: wij gelóven niet meer in het evangelie! Maar in plaats van eerlijk te zeggen: wij geloven niet meer in het evangelie, zeiden ze: het evangelie is 'in hoofdzaak' dit of dat – en dan kwam wat ze zelf als hoogst-redelijk of diep-zinnig hadden uitgedacht of ook gevoeld. Och ze konden immers niet anders, zo sterk lagen ze onder de ban dat 'evangelie' de naam was voor het hoogste. Wat hún het hoogste scheen, dat moest dus hetzelfde zijn als dat andere waarvan het evangelie getuigde. Nietwaar, het evangelie was in onze handen overgegaan, het was onze eigen zaak, onze vaders en wij konden toch onmogelijk zeggen dat we geen fiducia meer hadden in de *eigen firma*, de eigen waar, het eigen handelsmerk – wij veranderden niet de naam, wij veranderden de zaak en het product. En alle geheimen stierven en we leverden de afval van onze eigen gedachten in ruil voor wat anderen aandroegen in het 'warenhuis des geestes'.¹¹ En eerst sedert kort kwam er sprake van een terugkeer, niet van een terugkeer tot het gelóóf – dat bedoel ik nu niet – maar van een terugkeer tot de eerlijkheid die zegt: buiten alle twijfel, wat wij leverden was *niet* het evangelie, zonder enige twijfel hebben apostelen en profeten *niet* bedoeld wat wij ervan gemaakt hebben. Daarmee laat men de zaak los, stelt men zichzelf los van de zaak, omdat het gebleken is niet ónze zaak te zijn, integendeel, het is gebleken de Zaak te zijn die onze religieuze zaken en zaakjes failliet heeft doen gaan. Het evangelie "is niet naar de mens" [1 Kor. 3: 3], het is een ergernis, maar er is heel wat nodig vóór een mens, een tijd, een denkwijze, een religieus levensgevoel dit werkelijk erkent. Ja eigenlijk vergt dit een waarachtigheid die boven ons vermogen gaat, ondanks de hoge borst die we opzetten wanneer er sprake komt van de moderne waarachtigheid, het onbevooroordeeld onderzoek enzovoort. Wie hier ten volle waarachtig zou zijn, die moet óf Christus toevallen óf Hem *aanvallen*.

O! het is een bitter ding – juist omdat de moderne mens gezien heeft hoe vreemd, hoe ver het is, zó vreemd dat het op geen wijze meer bij hem past, juist dáárom kan hij zijn belang van vroeger prijsgeven. Toen hij zich *vereenzelvigde* met de zaak, toen zag hij de zaak *niet*,

---

¹¹ Uitdrukking van Carl Christian Bry in: *Verkappte Religionen. Kritik des kollektiven Wahns*. Gotha/Stuttgart: Perthes 1924. [5669]

nu hij iets gaat zien van die vreemde zaak, die buiten alle twijfel ánders is dan alle religies van de mensen, nu gaat hij zich daarvan distantiëren. Maar ik zeg evenwel: leve de klaarheid! Ik houd van Nietzsche, ik heet alle furieuze antichristenen welkom, ik moet ten diepste de echte heidenen eren en de atheïsten respecteren, vanwege hun waarachtigheid. Zij hebben gezien dat het geheimenis gróót is, al zeggen ze het anders: laten ze het absurd noemen en “een schandvlek voor de mensheid”¹², een infantiele droom of een verbeelding van gekwelden. Uitstekend! dat scheidt klaarheid of onderscheiding en afstand. En het mysterie wordt er te groter door als men bedenkt hoe dit absurde de draagkracht was van de machtige bouwsels van diepe denkers, hoe deze schandvlek het ethisch oordeel van de volkeren heeft gevormd, hoe dit infantiele aan de hele moderne zielkunde een verfijning heeft verleend als de Oudheid nimmer heeft gekend.

Wij benaderen in deze strijd van de geesten weer iets van de oerchristelijke spanningen en beslissingen. Het is, in dat opzicht, een heerlijke tijd en het mag een voorrecht heten juist nu te mogen leven en dit mee te maken. Het geheimenis waarom het in de Kerk van alle eeuwen gaat is in een heel radicale zin gróót.

Buiten alle twijfel, het mysterie waar wij pluimstrijkend of knarsetandend omhéén lopen is – zal ik zeggen: geweldig, allergeweldigst, fenomenaal, verbijsterend? Nee: het is gróót, zegt de apostel en, al zijn superlatieven niet verboden en soms moeilijk te vermijden, het is beter en groter om eenvoudig de apostel na te zeggen met een stille, zuivere nadruk: gróót!

Hoor daarin bij de apostel geen geforceerd alarm over dat feit en geen fantastische finale – hij zegt deemoedig en beslist: het is zo en niet anders! Niet dat er niet te redeneren valt, niet dat het gesprek met anderen nu afgebroken worden moet, nee, maar ten slotte slaat het de grenzen van de bezinning te buiten... Buiten alle twijfel, het geheimenis (en het geheimenis is Hij) is geopenbaard in het vlees, is gerechtvaardigd in de Geest, is gezien van de engelen, is gepredikt onder de volkeren, is geloofd in de wereld, is opgenomen in de heerlijkheid. Het geheimenis, ook reeds zuiver historisch gesproken, zien wij allen, dat het *waar* is, dat het de heilswaarheid is, ziet *de apostel*. Dit wordt hymnisch gezegd, de hele toon doet ons denken aan de antieke troonbestijgingsceremoniën en grijpt vooruit op het openbaringsvisioen van Openbaring 7, waar engelen en bisschoppen voor de troon verzameld zijn en dank brengen en eer aan Degene die op de troon zit en aan het Lam dat geslacht is – en de hele schepping zingt.

Maar nu moeten we vooral niet tóch aan elkaar voorbij spreken, met veel gewichtigheid en met een zekere ‘*furo*’¹³ van verheven stemmingen, en zo nieuwe misverstanden oproepen. Het is wel zeker dat Paulus, wanneer hij deze woorden schrijft aan zijn gemeenten, zijn broeders en medeleerlingen, nog minder dan op andere plaatsen in zijn brieven, bedoeld zal hebben ons hier met deze hymnische woorden heen te leiden tot de beschouwing van éeuwigige dingen. (Zodra wij mensen in ons armzalige leven iets horen dat ons vervoert, zijn wij geneigd onze blik te richten buiten het ons gegeven leven, naar de ‘eewigheid’, het tijdloze, de wereld van de Idee.) Paulus kijkt hier niet in de richting van de eewigheid, van het mateloos verheven en het oneindig diepe leven, maar naar het bekende mensenleven,

---

¹² Friedrich Nietzsche noemt het christendom in *Der Antichrist* (1895) “een onsterfelijke schandvlek voor de mensheid” (par. 62).

¹³ Latijn: woede.

naar het mensenleven met zijn pijn en zijn droom, dat leven vol van oneindige verlangens en eindeloze vermoeienis... hij ziet naar het *aardse leven* van Jezus Christus.

Wonderbaarlijk, Hij is geworden in het *vlees*! Dat is: in de menselijke natuur, zoals die vernederd is, in de staat van haar verlatenheid-van-God. Het vlees, dat is niet maar de mens, dat is de mens in zijn angst, in zijn wezensangst, in zijn opgejaagd-zijn, in zijn in de engte gedreven bestaan. Dáár, in die engte, heeft Hij zich geopenbaard, Hij die het geheimenis is van alle leven.

Dan zeggen onmiddellijk alle religieuze mensen dat het vlees een zeer slecht middel is om goddelijke wezenlijkheid te openbaren. Immers, alle religie wil uit het vlees vandáán, wil daaruit verlost worden, ja wil zelfs van de zuivere grenzen van de creatuur, van de heldere perken van de lichamelijke verlost worden.

Maar hier is lichtende de Liefde, de Liefde die ons heeft bezocht en zich zozeer heeft vernederd dat Hij in het vlees gekomen is, wetende dat Hij ons niet meer bereiken kon anders dan zó, wetende dat wij veel te ver weg waren om bereikt te worden met grote, heilige, zuivere woorden... wetende dat Hij bij ons moest zijn in onze natuur, in ons leven, in onze dood, in onze vermoeienis, in onze angst, in ons oordeel.

Buiten alle twijfel, het is een groot geheim waarbij alle religie van de mens klein wordt en ijdel, waarvoor onze religieuze intuïtie schuw wordt en geneigd de vlucht te nemen. En, vrienden, het is een *heilsgeheim*! Want dit is *de* Liefde en die Liefde is Hij zelf! Het is niet waar dat wij uit onszelf wel weten waarop dit heilig woord 'liefde' ten slotte doelt. Het is niet waar dat wij de waarheid daarvan in onszelf droegen en dit verschijnsel, Jezus, daarom hebben hékend en met hoge eretitels bekroond. Voor zover wij menen daartoe in staat te zijn, is het een bewijs dat we nog steeds niet weten wat openbaring is – wij geven er dan immers blijk van in het geheel geen openbaring nódig te hebben. Liefde, o, Liefde, hoe zijt Gij geschonden, omdat wij meenden te weten wat liefde was! Gód is liefde! [1 Joh. 4: 8] – en men kan deze zin onmogelijk omkeren.

En nu kom ik terug op wat ik eerder verworpen heb, namelijk toen ik zei dat het woordje '*God*' in het tekstverband niet paste. Maar thans kunnen wij begrijpen dat het toch wel tot de zin van de tekst behoort en dat het er daarom als vanzelf in gekomen is.

Inderdaad, iemand heeft deze hemel-aardebaan beschreven. Maar als die iemand een hogere geest zou zijn, een engel of aartsengel, dan hebben wij er niéts aan, dan heeft het niets wezenlijks voor ons te betekenen. Buiten alle twijfel is dit de zin dat deze dingen, die hier hymnisch zijn uitgesproken, geen heil voor ons zouden zijn wanneer die iemand iemand anders zou zijn dan de Schepper van hemel en aarde, die, met al zijn deugden aangedaan, zich heeft neergelaten in onze vervreemding. Inderdaad, de genezing en het heil moeten uit de eeuwigheid komen. Wij moeten ze daar niet gaan zóeken – wij mogen echter verstaan dat dit alles óns is komen bezoeken.

Ik zei: dat is de *Liefde*. O vrienden, er wordt zoveel gezongen en gezeurd, in religieuze verstrooidheid, over de liefde. Maar het is toch eigenlijk zo dat als het mysterie, als het grote geheim voor ons gaat óplichten, wij voor het eerst en telkens weer ontdekken: wij wisten niet wat liefde is... wij hebben daar toch eigenlijk geen verstand van... wij hebben wel dat wóórd, maar hoe wij daaraan komen is een merkwaardigheid die, zoals zoveel in onze taal,

uit een onverwachte *logica* stamt, uit een onbewuste 'theo-logica' waarvan wij zelf versteld staan.

Doch een ieder die ernst gemaakt heeft met het leven, die gevraagd heeft naar een weg om zich waarachtig kwijt te raken aan de ander, die zichzelf kent in zijn gebondenheid en in zijn onbreekbare egocentriciteit – ik spreek niet eens van egoïsme! – die weet: *dit* is *de* Liefde, dit is in volstrekte zin het Ego dat de schepping *niet* nodig heeft, God die in zichzelf eeuwig zalig is, Vader, Zoon en Heilige Geest, in de eeuwige gemeenschap, in het eeuwig volkomen leven van de één met en door en in de ander, in de grote om- en ommeegang van de eeuwige kennis en het eeuwige gezelschap. Eén die ons niet nodig heeft en niéts naast zich nodig heeft om in volkomen glorie te wezen! En die ons toch geschapen heeft! Reeds de schepping, de daad van de schepping op zichzelf is *het* blijk van Gods liefde.

Mensenkinderen, dat wij er *zijn*, domweg zijn... dat er überhaupt iets *is*, dát is de liefde van God! Wat vragen wij toch altijd op een verdraaide wijze of God wel liefde is. Je merkt er immers niets van, dat is: we hebben het niet zo goed als we wel wilden en de wereld is toch maar een bende van hier tot ginder, dat is: ánderen hebben de wereld voor ons bedorven. Ja, dat wisten de martelaren die voor de leeuwen geworpen werden aan den lijve, dat de wereld door de demonen bezeten en bereden werd. Maar zij, juist zij hebben de liefde van God geprezen en zijn ter wille van het getuigenis van de liefde van God de dood ingegaan. Weliswaar niet enkel en niet allereerst ter wille van de Liefde die uit de daad van de schepping spreekt, veelmeer en allereerst om de Liefde die uit de daad blijkt waarvan deze hymne zingt: het geheimenis dat is ingegaan in het menszijn, Jezus Christus en die gekruisigd. En toch, van daaruit hebben ze ook de Schepper op een nieuwe wijze gekend en geprezen, hebben ze dit dubbelzinnige leven en lot, waarmee wij met onze maten niet klaar komen, als een ondoorgrondelijke *weldaad* ervaren, hebben ze de volkomenheid van het bestaan met al zijn licht- en schaduwzijden gezien, hebben ze erkend dat dit vreemde leven eeuwig gerechtvaardigd is in Hem die ze eerst kenden als Verzoener en daarná, en dáárin, als Schepper.

Buiten alle twijfel, dit geheimenis is gróót! God heeft zijn eigen Zoon, zijn eigen leven, zijn eigen hart, zijn eigen bloed en kracht gegeven, opdat wij zouden weten, niet alleen met ons verstand maar met onze hele ziel, dat wij nooit eenzaam wáren ook al voelden wij ons zo, en zeker nooit meer eenzaam zullen zijn, als schepselen in de schepping die de zijne is en blijft.

Het 'vlees' verhult Hem. Men kán immers denken aan een leraar als Boeddha, aan een profeet als Hosea of Mohammed. Hij lijdt, Hij sterft... en dat verhult Hem nog méér. Toch, tegelijk onthult het Hem! – tegelijk wordt daar openbaar het geheimenis dat hemel en aarde verenigt te zaam.¹⁴

Gods denken is *daad*. Hij práát niet van schoonheid, maar Hij scheidt de schoonheid, Hij práát niet van vrijheid, maar geeft ons de vrijheid en de mogelijkheid Hem te verlaten en te verachten. Wederom, Hij *praat* niet van liefde maar stelt de *daad* van de liefde, gelijk de schoonheid van God *gestalte* aanneemt in de schoonheid van de wereld, zo neemt de liefde Gods gestalte aan in Jezus Christus.

---

¹⁴ Door Miskotte graag geciteerde regel uit 'Daar ruist langs de wolken' van Eduard Gerdes uit 1858, lied 33 uit de zangbundel van Joh. de Heer (1905).

Liefde is het innerlijk *besluit* voortaan zonder de ander niet meer te willen leven. Zó is de liefde realiteit, als een ding, een zaad, een mens, een gebeuren, een feitelijk waagstuk, een lijfelijke overgave. Zo is het geheimenis te vinden in het vlees. En ik zeg ook hiervan: buiten alle twijfel, als liefde niet een allegorie, een symbool, een idee zal blijven, dan is *dit* de Liefde. En zie, het is openbaar, al is het, onvermijdelijk, niet openbaar gelijk andere dingen en machten. Het dringt zich niet op, het is verborgen, behalve dan voor het hart dat door de Liefde wordt bekoord en vervoerd en gezegend en meegenomen. Christus moet het risico op zich nemen als geopenbaard geheim van God verborgen te blijven voor de ogen van de mensen, Hij is geopenbaard in het *vlees*!

Hij is, zo gaat de hymne voort, *gerechtvaardigd in de Geest*. Dat betekent dit: wij allen, allen die ook maar van verre een notie krijgen van deze dingen, wij verwonderen ons niet alleen daarover dat Christus in deze wereld gewandeld heeft, maar ook daarover dat er mensen zijn die dit geloven, die over alle tijden en ruimten heen met Hem verenigd zijn en blijven. Christus is gerechtvaardigd: Hij heeft gelijk gekregen met deze wonderlijke gang, gelijk gekregen in de Geest. Dat wil zeggen: hierdoor dat Hij de Geest heeft uitgezonden op Pinksteren, heeft Hij gemeente gesticht, de kerk geformeerd. En daarin is gerechtvaardigd die wonderlijke weg dat Hij in het vlees is gekomen. Daarin heeft God zijn eigen Zoon, zichzelf gerechtvaardigd, dat er in deze wereld een stem is die ántwoordt... dat er eindelijk in deze wereld een lied is dat Hem tegemoet bruist.

Pinksteren... “Wij hebben de Geest ontvangen, opdat wij zouden weten de dingen die ons van God geschonken zijn.” [1 Kor. 2: 12]

Ik denk dat u het volkomen met mij eens bent wanneer ik zeg dat wij, gij en ik, ons steeds weer verwonderen over het feit dat er *christenen* zijn, mensen die *geloven*. Het kan u mismoedig maken misschien en u soms prikkelen, minstens zal het u intrigeren hoe het mógelijk is – hoe kómen die mensen daartoe? Ze hebben ook hersens, dat is: ze begrijpen de zin van het leven niet (want juist wie hersens heeft en ze gebruikt weet dat hij er niet achter komt), ze hebben ook een angstig hart, ze worden als allen gekweld door dit bestaan en ze nemen gelijk andere mensen het goede deel dat er nog op overschiet – kortom het zijn gewone mensen, vol vragen en vol tekort, vol twijfel en niet zonder de aanvechting óf het leven weg te werpen óf zichzelf te vergooien. En nu is daar vroeger, buiten hen, in een andere tijd door een ander mens iets gedaan, iets geleden, en ze zijn daardoor tot vrede gekomen, ze *geloven*! Nota bene! Laat ons de schijnheiligen en de kleinzerigen en de lichtgelovigen nu uitsluiten van onze beschouwing. U zult het met me eens zijn dat er echte gelovigen zijn en het maakt onze verbazing gaande. Hoe komen ze ertoe te geloven? Hoe spelen ze het klaar? Hoe houden ze het vol? U weet het niet, ik evenmin – maar dit is nu wat de apostel bedoelt als hij zegt: Christus, die het geheimenis is, werd gerechtvaardigd in de Geest. *Wat in die wonderlijke mensen werkt*, is de Geest, zijn Geest, de kracht, de adem, de inspiratie waardoor ze kennen wat ze van nature niet kennen, en begeren wat tegen hun begeren ingaat en doen waartoe ze uit zichzelf niet bij machte zijn. Jezus was géén dwaas, het geheimenis is geen occult gebeuren, de prediking is geen raadsel. Het was niet vergeefs wat Christus deed en leed. Het *scheen* onmogelijk en nutteloos. Dat dit inderdaad schijn is, daarvan ten bewijze staat de kerk in de wereld, de vergadering van de gelovigen, van hen die *weten* de dingen die hun door God geschonken zijn. Zo wordt Hij gerechtvaardigd in de

Geest en aan de grote hemel-aarde-hemelbaan hebben stervelingen houvast. En dit nu is een déél van het oorspronkelijke geheim zelf. En ik denk dat wij ook daarover het allen eens kunnen zijn. Buiten alle twijfel... Hij is gerechtvaardigd in de Geest, die het geloof op aarde heeft gewekt en bewaard.

Nu zullen wij de rest van de tekst maar daar laten, althans er weinig meer over zeggen. Hij, het geheimenis, wordt, zo staat er, *zichtbaar* voor de engelen. Juist als Hij voor ons een nieuwe verborgenheid ingaat bij zijn hemelvaart wordt Hij zichtbaar in de andere hiërarchie van wezens, in de orde van het eeuwig lichtrijk.

Terwijl Hij voor de engelen *zichtbaar* wordt, wordt Hij *hoorbaar* voor de wereld, wordt Hij gepredikt aan de volkeren – en het evangelie schrijdt van einder tot einder door de wereld van de culturen. Hij komt en overwint de wereld, alleen maar door – buiten alle twijfel – het geheimenis te zijn, het hart van alle geheimen van het leven en de doorlichting van al onze raadselen.

Wat daar gebeurt in de kerkgeschiedenis is veel en veel meer dan dat hier en daar een mens zegt: ik geloof, veel meer dan dat desnoods een heel volk wordt toegebracht en gedoopt. Wat hier gebeurt is *verovering!* Dat is juist het eigenaardige van de verborgenheid waar het geloof zich op richt, dat een iéder ermee te maken heeft, dat een ieder ja of nee moet zeggen... Want als iemand neutraal wil wezen, dan moet hij een heel lang en ingewikkeld spel spelen, waarbij, als de crisistijd komt en hem dwingt voor de dag te komen, hij steeds onrustiger zal worden, want aldoor is daar op de achtergrond dat stil geheimenis van Christus.

Je loopt eraan voorbij, je negeert het, hebt er je bezwaren en redeneringen tegen, geen speld is daar tussen te krijgen, meen je... Maar wat je ook doet, het wil niet weg, je raakt er niet van los.

Zo is Hij verkondigd onder de heidenen en die verkondiging zelf behoort mede tot het mysterie van de godzaligheid, tot het geheim waarop de godsvrucht zich richt.

Bijzonderlijk in deze tijd is Hij verkondigd onder de *volkeren*. Nietwaar, is ooit de afhankelijkheid van de cultuur in het groot en van de eenzame mensenziel op zijn kleine plaats, hun afhankelijkheid van Christus-Koning ons zo zeer, zelfs voor onze zakelijke ogen, afgeschilderd als in de tijden van Europa's laatste rebellie en uiterste verwildering?

“O alle gij dorstigen, komt tot de wateren... Gelijk de hemelen hoger zijn dan de aarde, also zijn mijn wegen hoger dan uw wegen (...), maar gelijk de regen en de sneeuw van de hemel nederdaalt, en derwaarts niet wederkeert, maar doorvochtigt de aarde, en maakt dat zij voortbrengt, also zal mijn Woord ook zijn.” [Jes. 55: 1, 9vv., 17]

Hij is geopenbaard in het vlees, gerechtvaardigd in de Geest, gepredikt onder de volkeren (...), *is geloofd in de wereld*, in de ganse wereld, – principieel in de *ganse wereld*.

Zie, wanneer wij hier geloven, dan geloven wij niet als ferme kerels, ook niet als meneer A en mevrouw B die toevallig de mening aanhangen dat het christendom zo'n uitnemende godsdienst is, evenmin als pastoor X en prelaat Y die, waarachtig, in de diepte hebben ontdekt dat er maar één geloof is en dat het werkelijk niet nodig is om één kerk te organiseren om in de éne kerk te *zijn* die er is – wanneer wij geloven, wanneer wij verbonden zijn met en opgenomen zijn in dit Geheim, dan is dat een heerlijkheid voor ons en voor de anderen. Maar zo gezegd is het nog te klein gezien, te persónlijk, want terwijl wij

bezig zijn te geloven, ons bewegend in de akte van het geloof, deelnemend aan de cultus (al zou het de simpelste zijn)... spreken wij van het Ene *namens allen*, dan vertegenwoordigen wij de wéreld! Dan gaan wij zingen en loven, plaatsbekledend voor de wereld. De hele wereld behoorde het te doen en waar zij het nog niet doet, doen wij het. Niet geloofd dóór de wereld, maar *in* de wereld, plaatsbekledend voor de wereld, opdat zij leve... zo straalt het groot geheimenis én de *reflexie* daarvan, wordt de liefde Gods beleden, gaat het Woord uit, opdat ook de wederspanningen en de onverschilligen, opdat ook staten en bonden en volken mochten vrij worden, ver boven hetgeen zij verdienen en dwars tegen hun bedoeling in. "Het Woord zal niet ledig tot Mij wederkeren, maar het zal voorspoedig zijn in hetgeen waartoe Ik het zende." [Jes. 55: 11]

Zie, dan zullen wij ook sterk het besef in ons hart bewaren dat geloven niet een particuliere aangelegenheid is, al willen wij het daartoe telkens weer maken, om het te rijmen met het feit, het ervaringsfeit dat de volkeren in meerderheid nog niet of niet meer geloven.

De slotwoorden: ... *en is opgenomen in heerlijkheid*. Dat wil zeggen: het hangt waarachtig niet van het geloof van de wereld af of het mysterie van Christus *geldig* en *machtig* zal wezen, en ook niet van het, plaatsbekledend, door de kerk volbrachte geloof. Het geheimenis is in onaantastbare regionen geborgen. Christus is veilig voor alle pro en contra, voor alle ups en downs van de geschiedenis, van toe- en afkeer in het innerlijkst geestesleven. Hij is de Waarheid die géldt, op eenzelfde manier als de logica en wat wij 'natuurwetten' noemen: los van onze toestemming, en of wij het ons nu realiseren of niet. Hij staat daarbóven. Hij is opgenomen in heerlijkheid.

"De hemelen moeten Hem ontvangen tot de tijden der wederoprichting aller dingen." [Hand. 3: 21]

Vrienden, wat is dat alles bevrijdend! Wat ik van mijn jeugd af aan niet heb kunnen begrijpen, al was ik zelf een onbuigzame twijfelaar en onderzoeker, is dit: dat de mensen bang zijn dat hetgeen de kerk bedoelt bekrompen zou wezen. Werkelijk, als ik dit hoor beweren word ik kittelorig en ellendig en ik begrijp de mensen niet meer, ook niet die die mij overigens na staan. Natuurlijk zijn er bekrompen mensen in de kerk, maar er zijn, bijvoorbeeld, evenzeer bekrompen liberalen! Maar het geheimenis waarop de godsvrucht zich richt is wijder dan iets ter wereld. In wezen betekent het dat er een einde is aan onze godsbeelden en godsvoorstellingen. En nu zeg ik nog eenmaal: buiten alle twijfel! Hier raken wij aan het grootste wat er gedacht en vermoed, wat gekend en omhelsd kan worden. Ongetwijfeld is het mogelijk te betwijfelen of het wáár is, een mens kan ongetwijfeld ook betwijfelen of het voor hem bestemd en bedoeld is, maar dat is een zaak op zichzelf, dat kan geen afbreuk doen aan ons inzicht, ons objectief inzicht: buiten alle twijfel, dit geheimenis is groot, is groter dan alle andere lieflijke of donkere geheimen, het is het onvergelijkelijke geheim van het God-zijn van God, van de goddelijke vrijheid, waarin God zijn Godheid uitleeft onder de mensen.

Denkt u het u eens in, *God is vrij!* Zijn denken en doen, zijn gang in en zijn gave aan de wereld is vrij! God is vrij om tegenwoordig te zijn daardoor dat Hij zich opent en ook daarin dat Hij zich verbergt. God is vrij zich in zijn Godheid tegenover het schepsel te verbergen, ja zelf een schepsel te worden en zijn goddelijke natuur weer tot zich te trekken. God is vrij distantie te bewaren, maar ook om zich te encanaileren met het verworpene. Uit kracht van

die Vrijheid immers in Hij én oneindig én eindig, almachtig én onmachtig, zichzelf genoeg én ons vragende: wij bidden u van Christuswege: laat u met God verzoenen. [2 Kor. 5: 20] Uit kracht van die Vrijheid immers is het geheimenis waarom de historie, ja waarom gans de schepping wentelt, gróót. Uit kracht van die vrijheid is Hij méér dan het absolute en het noodlot en het al. Vanwege die Vrijheid zeggen wij op Kerstmis: Komt, verwondert u hier, mensen, ziet dit nieuwgeboren Kind. Hij, die de kroon der wijsheid spant... Ziet, hoe tere is de Here, die 't heelal draagt in zijn hand.¹⁵ Krachtens die vrijheid lachen wij weldadig: "De kleine vinger van Zijn linkerhand wordt *Pan!* Het Al! genaamd".¹⁶

De Vrijheid! Er is geen wet, geen idee, geen lot die God zou bepalen en begrenzen en Hem bijvoorbeeld de mogelijkheid zou ontzeggen bij ons te zijn, ja ook schepsel te zijn, mens te zijn en onze natuur aan te nemen, tot eeuwige vereniging met zichzelf.

Versta wel: niet de willekeur is God, en ook niet God de willekeur... maar juist *Deze*, die in Christus als heilswerkelijkheid openbaar is, *die* is vrij om te gaan door alle oorden van het bestaan en ons mee te nemen op zijn geweldige gang van volheid tot volheid, van heerlijkheid tot heerlijkheid. Is liefde niet denkbaar zonder vrijheid, nog veel minder is liefde te vatten anders dan in vrijheid, in de vrijheid die de liefde *zelf* ons verleent. Het is om te huiveren van verbazing en verrukking, het is om te beven ook vanwege deze hoogste redelijkheid, de Vrijheid van de *levende* God.

God is vrij om eeuwig te zijn in de kleine oneindigheid van ons zonnestelsel, of ook van onze logica en ons begrippenstelsel, maar Hij is evenzeer vrij om in alle deemoed zich te begeven in een bepaalde ruimte, in het sacrament, in het woord, of in de menselijke natuur van Christus... en dan is Hij daar even eeuwig en heerlijk, in de kribbe van Bethlehem en aan het kruis van Golgotha is Hij zichzelf. God is vrij om zich binnen het raam van de schepping te verbinden met de geest tegen de opstandige natuur, maar ook om zich met de natuur te verbinden om de nog veel rebelser geest te beschamen.

En wie dat zou bestrijden, deze momenten van Gods vrijheid, die miskent Jezus Christus! Wie stelt dat dit of dat niet kan omdat het niet logisch is, omdat hij het zich niet kan voorstellen... wie zegt dat dit of dat niet kan omdat God eeuwig is en dus niet tijdelijk, eindeloos en daarom niet eindig, groot en daarom niet klein, liefderijk en daarom niet toornend, die geeft weer prijs het geheimenis van de godzaligheid dat openbaar is geworden in het vlees, is gerechtvaardigd in de Geest, gepredikt is onder de volkeren, geloofd in de wereld – die bestrijdt Jezus Christus. Hij verwerpt de 'theo-logica', hij verwoest het heil dat ons werd bereid. Hij moet weer een heiden worden en zich buigen voor god Natuur, of een Jood en zich vermoeien op de eindeloze baan van de taak de Wet te vervullen, het ideaal te bereiken.

God is vrij zijn presentie tot in het oneindige te variëren. Hij is in de schepping anders dan in de regering van de wereld, en daarin weer anders dan in de geschiedenis, in de verzoening anders dan in de verlossing die komt. En in dat alles is Hij puur zichzelf. Overal blijft Hij, telkens op een gans andere wijze, zichzelf. Hij is in de profeten anders dan in de apostelen, anders in de tijden van Luther dan in onze tijden, in de preek anders dan in het sacrament,

---

¹⁵ Gezang 15, verzen 1 en 2 (1938), Liedboek voor de Kerken 139.

¹⁶ Door Miskotte in een aantal teksten geciteerd, maar van onbekende herkomst. Martin Buber citeert het in het 'woord vooraf' van *Die chassidischen Bücher* (1928) in verband met het pantheïsme.

nu anders dan gisteren of morgen, in zijn betrekking tot u anders dan tot mij, tot al zijn schepselen, tot ieder mens, tot elk wezen verhoudt Hij zich ánders.

Nog eens: ik zeg dit niet als een prediking van willekeur, als een blasfemisch ontwerpen van enormiteiten over een hemels factotum, maar als een eerbiedige gevolgtrekking uit dat ene centrale factum: God is geopenbaard in het vlees. Als dat kan, dan kan alles! Alles wat Hij, die de eeuwige liefde is, zich voorneemt om te doen, opdat wij eeuwig bij Hem zouden zijn... Zeggen wij te veel als wij stellen, als wij met vreugde en vrijmoedig beweren dat in de jaren die we doorleden God zich getoond heeft vrij te zijn? Was Hij niet tegenwoordig in het rijk van de demonen, was Hij niet bezig in de toorn aan de ontferming te denken, kwam de diepste tederheid niet tot ons in de grootste verlatenheid? God is vrij om recht te doen, terwijl en omdat de mogendheden samenspannen om onrecht te doen, God is vrij liefde te doen verstaan, terwijl en doordat alle intellect dat wil meetellen in deze tijd de liefde heeft ontmaskerd en ontworteld. Het geheimenis van Christus is het geheimenis van de wereld, het hartsgeheimenis. Zo komt het dat wij niet ten onrechte in onze harten blijven vermoeden, ook in de grootste verbijstering, dat de dingen ten slotte anders zijn dan ze schijnen, anders zijn dan ze 'zijn'. God is geopenbaard in het vlees, is gerechtvaardigd in de Geest, is gepredikt onder de volkeren, is geloofd in de wereld. Buiten alle twijfel, het geheimenis waarop het geloof zich richt is gróó! Daarom komt het hele leven wonderbaar terecht.

Zulke dingen werden ons te verstaan gegeven in deze kerk, in deze diensten. De betekenis van deze dingen bleef niemand van ons gans verborgen, hun zin schemerde voor ons ontwakend besef, hun heil bereikte onze ingezonken en teruggetrokken geest. Het was wel wonderlijk dat hetgeen ons allen zo vreemd is voor geen van ons allen gans vreemd blééf. We spreken immers over God. Hij is zeer ver en Hij is zeer nabij, hoe zouden we zijn ver-zijn merken als Hij ons niet nabij was geweest in het Woord? *Buiten alle twijfel, er kan geen ongebroke heidendom meer bestaan.* Zelfs de nazi's, de SS, de bezetenen – ze hadden de angel van het Woord in zich. Het was hun hard de verzenen tegen de prikkels te slaan! [Hand. 9: 5]

En nu zou het toch kunnen zijn dat wij – ik voel het duidelijk aankomen – nu de grote druk voorbij is en het natuurlijk leven weer opengaat, vergeten zouden wat we hier hebben gevonden. Want die aanvankelijke toekeer kunnen wij zo gemakkelijk herroepen, zonder te merken dat het de aanvang was van een waarachtig nieuw leven. Het grote geheimenis kan, krachtens onze creatuurlijke vrijheid, voor ons weer verzinken tot een verschijnsel waarheen sommige landgenoten zich gelovig richten – en ge ziet het van verre aan, met respect, vermengd met een aasje verachting of ook een tikkeltje jaloezie. Het zal wezen als met zieken die voor de dood lagen en zich (bijna) bekeerden en die, genezen, als uit een droom ontwaken en van 'geestelijke belangstelling' gewagen, terwijl anderen (en ook zichzelf toch) meenden dat de hemelen hun waren opengegaan.

Vrienden, in het aangezicht van deze mogelijkheid heb ik u niets anders te zeggen dan dit ene: buiten alle twijfel zal het u *bitter* worden hier te zijn geweest. Het is voor de mens beter zich niet in te laten met het geheimenis, wanneer hij in staat is het zo weer te vergeten. Buiten alle twijfel is de getrouwe God vrij om in uw afwezigheid aanwezig te zijn, buiten alle twijfel wordt Hij ook nu openbaar in het vlees, in menselijke gestaltenis – men kan eraan

voorbijgaan, maar het geheimenis gaat een mens niét voorbij, niet zonder hem te hebben getekend en gewond. U kunt veel vergeten en veel verachten, maar het zal u tot een oordeel zijn. Buiten alle twijfel! En dit oordeel is dan de enige wijze waarop de *herinnering* in u bewaard wordt, de herinnering aan deze Liefde, de herinnering die uw eigenmachtig opgewarmd heidendom slaat met ontzuivering en die uw koele zakelijkheid schroeit met de adem van een jawoord zo groot, zo lieflijk, zo trouw, zo vrijmachtig. Het geheimenis is geopenbaard in het vlees – en dat blijft gelden – het is gerechtvaardigd in de Geest – en dat staat vast – het is geloofd in de wereld – en dat gaat door... mét u of zónder u. Maar zie, wij bidden dat het mét u en met u allen zal zijn, en wij weten: God is vrij om ook in uw weerstand woning te nemen. En als gij uw hart zou afwenden, Hij is bij machte het afgewende hart te doen gaan in de richting van het geheimenis waarvan het zich afgewend had en waarvan het meende los te komen, voorgoed.

God is openbaar in het vlees.

Als dat kan, kunt ge niet ontkomen.

Buiten alle twijfel, hoe ge u keert of wendt, gij zijt van Hem.

Amen.

Er zijn vanmorgen een paar mensen onder ons die graag belijdenis zouden willen afleggen van hun geloof, en voordat dit gebeuren gaat zou ik hun en u allen die hier aanwezig zijt iets willen zeggen aangaande dat belijden.

Er staat vlak na de tekst van vandaag, in het volgende hoofdstuk van 1 Timotheüs, eerste vers, een merkwaardige tekst: “De Geest zegt echter, met heldere woorden, dat in de laatste dagen enigen van het geloof afstand zullen doen”. Thans geldt echter het omgekeerde.

Onder de velen die er afstand van hebben gedaan zijn er enkelen die weer postvatten in het geloof. En daartoe behoren ook deze mensen.

Zij hebben ook hun moeiten, ook hun twijfelingen, maar... buiten alle twijfel is voor hen de verborgenheid van het geloof groot. Hoe zij ertoe kwamen is moeilijk te zeggen, maar als zij hun jawoord gaan spreken, dan gaat het om iets meer dan een overtuiging of een gevoel, dan is dat een hymnisch, in het enkele jawoord samengedrongen spreken: buiten alle twijfel, dit is de verborgenheid waarop mijn leven voor en na rust.

Vrienden, gij hebt getracht ‘bij mij’ wat op te steken, en het is altijd moeilijk na te gaan hoeveel of hoe weinig gij opgestoken hébt, maar ik houd mij ervan overtuigd dat u inderdaad dit hebt geleerd van binnen: dat de verborgenheid waarop het geloof gericht is groot is... en dat er dan, daar *dít* voor ons groot is, niet zo heel veel nodig is om te verstaan dat we in onszelf klein zijn en klein blijven. Het is, zoals de ervaring van een enkele van u heeft aangewezen, plotseling een stap. Men ziet er lang tegenaan en dan, ach, is het helemaal niet zo’n enorm gebeuren, niet zo heel veel anders dan wanneer je van de ene kant van de straat naar de andere oversteekt, bij beslist besluit, ‘in kort geding’, of na lang aarzelen. Een auto komt vliegend over de baan gegaan en je brengt er nog net het leven van af. Het was gevaarlijk te blijven staan, het was gevaarlijk te gaan, maar je stak óver en het ging goed.

Och het is niet zoveel bijzonders om je leven eraf te brengen met zo’n gering gebaar als het geloof is, het kan geen prestatie heten om te zeggen: “Amen, godd’lijk Evangelie / amen zegt

mijn ziel daarop”.¹⁷ Buiten alle twijfel is het geheimenis waarop het geloof zich richt groot, maar het geloof zelf, och is het niet heel eenvoudig? Goddank dat u het ten slotte heel eenvoudig vindt.

[*Lezing van belijdenisvragen; lezing uit ‘het formulier om de Heilige Doop te bedienen aan volwassen personen’. Bediening van de heilige doop.*¹⁸]

Vrienden, ik wil u niet toespreken, maar u voorzeggen een eenvoudig gebed van Franciscus van Assisi, dat mij persoonlijk de laatste tijd geholpen heeft: “O Heer, maak mij tot een werktuig van uw vrede, dat ik liefde geve waar men elkaar in haat verteert, dat ik vergeve waar men elkaar beledigt, dat ik verenige waar strijd is, dat ik de waarheid zegge waar dwaling heerst, dat ik geloof stelle waar twijfel drukt, dat ik hoop wekke waar vertwijfeling kwelt, dat ik een licht aansteken moge waar de duisternis regeert, dat ik vreugde brenge waar de kommer woont. Ach Heer, doe Gij mij streven, niet dat ik getroost worde, maar dat ik anderen trooste, niet dat ik begrepen worde, maar dat ik anderen moge begrijpen, niet dat ik bemind zij, maar dat ik anderen liefhebbe... want wie geeft, die ontvangt en wie zichzelf vergeet, die vindt, en wie vergeeft, die wordt vergeven, en wie sterft, die ontwaakt ten eeuwigen leven. Amen.”¹⁹

Onze Vader, die in de hemelen zijt;

Uw naam worde geheiligd.

Uw koninkrijk kome.

Uw wil geschiede, gelijk in de hemel, alzo ook op de aarde.

Geef ons heden ons dagelijks brood.

En vergeef ons onze schulden, gelijk ook wij vergeven onze schuldenaren.

En leid ons niet in verzoeking, maar verlos ons van de boze.

Want van u is het koninkrijk, en de kracht, en de heerlijkheid in der eeuwigheid. Amen.

---

¹⁷ Slotregels van couplet 13 van Gezang 208 (1938).

¹⁸ Zie *Dienstboek in ontwerp* (1955), 74-76; vgl. *Dienstboek een proeve* (2004), 92-94.

¹⁹ Dit meestal, maar ten onrechte, aan Franciscus toegeschreven gebed is 19de- of 20ste-eeuws. Het werd voor het eerst gepubliceerd in een Frans tijdschrift, *La Clochette*, in 1912. Enkele jaren later – toen de tekst tijdens de Eerste Wereldoorlog populair werd - werd een auteurschap van Franciscus verondersteld.